

Příznak *tantum* v morfologii češtiny

Keywords: grammatical number, defectibility of the paradigm, plurale tantum, singular tantum

Klíčová slova: gramatické číslo, defektivnost paradigmatu, plurale tantum, singulare tantum

Abstract

Defectibility of the paradigm of flexible word classes is generally described in grammar books within the periphery of a word class: (as the limitation of the numerical paradigm of pluralia tantum, substance and abstract nouns, as the aggradation of relational adjectives etc.) or within the particular grammatical category (as the absence of the 1st and 2nd person of impersonal verbs, imperative, vocative of impersonal nouns etc.). However, the actual corpora data only partly correspond to this rough concept.

The purpose of this paper is to discuss such issues as to what extent these irregularities should be taken into account in terms of the automatic text processing, how they should be registered in databases such as Internetová jazyková příručka or to what extent they should be reflected in dictionaries.

Neúplnost deklinačního/konjugačního paradigmatu ohebných slovních druhů je v obecné rovině popsána v gramatikách v rámci periferie slovního druhu (jako restrikce číselného paradigmatu jmen pomnožných, látkových a abstrakt, nestupňování vztahových adjektiv ap.), nebo v rámci gramatické kategorie (nepřítomnost tvarů 1. a 2. osoby neosobních sloves či jejich imperativu, nevytváření vokativu apersonálních jmen ap.). Skutečná korpusová data odpovídají této obecné charakteristice jen částečně.

Cílem příspěvku je hledání odpovědi, do jaké míry s nepravidelnostmi počítat při automatickém zpracování textu, jak je evidovat v databázích typu Internetová jazyková příručka nebo do jaké míry je promítnout do slovníků.

1. Úvod

Příznak *tantum* (lat. ‚pouze, jen, toliko‘) užívaný v popisech morfoloického plánu jazyka vyjadřuje omezení komplexního paradigmatu, projevující se jako jeho defektivnost/defektivita. Hovoří se např. o singulariích/pluraliích tantum – substantivech typu *vzduch*, *kleště*, o reflexivech tantum – slovesech typu *bát se*, (im-)perfektivech tantum – slovesech typu *záviset*, *nadchnout* apod.

Konvenčnost je považována za imanentní rys jazyka, definiční univerzálii. A tak tomu je: na jedné straně si uvědomujeme zvyklost, pravidlo, řád, na jehož pozadí – jeho porušením – vzniká pragmatický efekt, mj. vjem novosti. Různě motivovaná narušování norem různé míry obecnosti dále ilustrují na defektivnosti číselného paradigmatu substantiv, a to porovnáním kodifikačních příruček a jazykového materiálu Českého národního korpusu¹ a z internetu.

2. Pluralia tantum

Pluralia tantum naplňují předpoklad, že tvoří tvary jednotného čísla, důsledněji, než je tomu s opačným očekáváním u singularií. Příčiny obou typů základního omezení jsou sémantického rázu: pluralia v sémantické struktuře – alespoň historicky – nesou rys složenosti, soubornosti, nepřesné ohraničenosti. Limit tvarotvorného potenciálu je posléze oslaben nebo mizí s významovým posunem – zpravidla se vznikem další lexie polysémního lexému (*prsíčka* – ‘svalovina z hrudi drůbeže’ → *prsíčko* – ‘porce z drůbeží prsní svaloviny’, srov. dále). Tak je přídomek *tantum* ve své platnosti relativizován. Pokud změna gramatického čísla souvisí s pojmenovací potřebou, dostáváme se na pomezí tvarotvorby a slovtvorby – do oblasti paradigmatického tvoření.

Obdobně jako u dalších jevů přirozeného jazyka najdeme mezi pluralií škálu od vyhraněných – s úplnou absencí singulárních tvarů – přes lexémy tvořící singulární tvary příležitostně – až po označení

¹ Pro zdejší účely byl využit korpus SYNv7.

jevů vyskytujících se převážně v kvantu, a tedy tvořící převážně tvary plurálové (viz též: Michalec, Veselý 2016). Ty mají obvykle modifikovaný lexikální význam – zakládají lexii polysémního lexému s významovým rysem ‘soubor’ (*sirky*, *vlasy*, *kuličky* – ‘dětská důlková hra’). Zvláštním podtypem jsou názvy párových objektů (*boty*, *rty*).²

2.1. Pluralia vyhraněného typu *kleště*

Mezi pluralií nacházíme jednotky, jimž příznak *tantum* náleží – jejich singulárné tvary v současné komunikaci nenalzáme. Platí to pro lexémy ze sémantických polí ODĚVY (*slipy*, *trenky*, *dupačky*, *tepláky*, *legíny*, *bermudy*, *šortky*, *montérky*, *plavky*, *opalovačky*), NÁSTROJE, PŘÍSTROJE (*kleště*, *nůžky*, *housle*, *kamna*, *hodiny*), VÝZNAMNÉ UDÁLOSTI (*křtiny*, *narozeniny*, *jmeniny*, *Vánoce*, *Velikonoce*). Neznamená to však, že *ad hoc* nemůžou být v případě potřeby vytvořeny a použity – jako *hapax legomenon*. Naopak historickou opodstatněnost některých z těchto tvarů dokládají toponyma a antroponyma, nebo je coby apelativa evidují starší lexikografické zdroje (*klešť* – *Každá situace na jevišti je mu klešťi, ve které se někdo nemotorně skríp* [Merhaul 1908]; *Výrušil sám sebe z dumání, a juž ho držela v klešti všední starost* [Stašek 1895]).³

Nedoloženost singulárních tvarů je u lexému *plavky* při existenci dvoudílného oděvu spíše překvapením. Jak uvedu dále, z komunikačních potřeb vznikají účelné nápodoby singulativů synekdochického typu, a to paradigmatickým tvořením – změnou gramatického čísla (*kalhot* → *kalhoty* = ‘nohavice kalhot’). Analogicky by tedy bylo možno čekat naplnění modelu *plavka* = ‘díl plavek’.⁴ (Doložené sin-

² Ke specifikům párových objektů viz: Panevová, Ševčíková 2011.

³ Z kartotéky novočeského lexikálního archivu (<https://psjc.ujc.cas.cz>), kráceno.

⁴ Uživatelky těchto textilií vysvětlují absenci singulárních tvarů lexému (*dvoudílné*) *plavky* tím, že pojmenovací potřeba je naplněna užitím hyperonyma pro každou z dílčích částí: *kalhotky*, *podprsenka* (*od plavek*). Další příklady ukazují, že nejde o argument obecně platný.

gulárové tvary lexému *plavka* jsou jiného původu – označují plavou kravku či klisnu.)

2.2. Pluralia s výjimečnými nekodifikovanými tvary singulárovými – typ *data*

2.2.1. *Data* – *dato*

Internetová jazyková příručka (dále: IJP) registruje substantivum pomnožné *data* jako striktní plurale s významem ‘údaje’. Samostatně uvádí substantivum *datum* (gen. *data*, nom. pl. *data*) s významem ‘kalendářní údaj’ a s poznámkou, že „lze v některých typech textů (zvláště těch, v nichž je třeba rozlišit kalendářní a počítačová data) tolerovat i tvary mužského rodu, zejména v množném čísle, tj. *datumy*, *datumů*... , např. *V uložených datech se bude nejčastěji vyhledávat podle datumů*” (IJP).

Nacházíme však i ojedinělé doklady, že mluvčí potřebuje označit aritmetizované jednotliviny vzniklé dekompozicí pomnožného kvanta (kontinua):

Přečtu **dato** z CD, zapíšu. Pak se vrátím zpět v domněni, že jde o **to samé dato**, a pokouším se ho přečíst tolikrát, až se mi skutečně poštěstí **toto dato** znova přečíst, okamžitě bez přerušení čte další **dato** [...] A pak se snaží přečíst zase to samé **dato**, dokud **jej** skutečně nepřečte – obvykle se to, že chci přečíst **to samé dato**, dělá tím, že se čte **dato** ještě o něco dřívější [...], a proto si při takovémto sekvenčním čtení můžu být jist, že čtu **data** opravdu tak, jak za sebou jdou (internet).

Toto dato o velikosti jednoho bajtu je děleno na dvě poloviny. Horní polovina nese adresu senzorové jednotky a dolní polovina nese informaci o tom, že má být senzorová jednotka zapnuta (internet).

V momentě, kdy senzorová jednotka **toto dato** přijme, tak odpovídá vysláním data E1h osobní jednotce, že obdržela **dato** D6h obsahující informaci o zapnutí (internet).

Jak můžeme sledovat, mimo kodifikaci se kompletují dvě frekvenčně nevyvážená, ale nedefektivní, účelná a systémově korektní paradigmatata – neuterní (*dato*, gen. sg. *data*, nom. pl. *data*) s vý-

znamem ‘údaj’ – a maskulinní (*datum*, gen. sg. *datumu*, nom. pl. *datumy*) s významem ‘kalendářní údaj’.

2.2.2. *Brýle* – *brýle*

Rovněž u pluralia *brýle* přistupují mluvčí – byť vzácně – k tvoření singulárových tvarů z praktických důvodů: z potřeby úsporně pojmenovat část brýlí (jednu očníci), optickou pomůcku – funkční obdobu brýlí pro jedno oko (monokl), nebo část objektu brýlím podobnou (součást řídicího motocyklu, obrazec na zádech kobry indické ap.). IJP ani slovníky se singulárovými tvary nepočítají.

Postavil se poté s dopisem ke světlu, přelomil pečeť a nasadil si zpátky na oko **svou dioptrickou brýli**. (ČNK, SYNv7)

Sundal si **brýli** z vidoucího oka a prstem založenou knihu s Gámletem odložil na vyřazený stolek. (ČNK, SYNv7)

Říká se jí Teleglass a jde v podstatě o jakousi miniaturní promítačku, kterou si „přimlasknete na **levou brýli**“, připojíte třeba k přenosnému DVD přehrávači a sledujete tudy obraz. (internet)

V Boby Centru jsem přišel o **jednu brýli**, takže jsem až do pondělí viděl mlhavě. (internet)

2.3. Pluralia s ojedinělými až řídkými nekodifikovanými tvary singulárovými – typ *dvířka*

2.3.1. *Dvířka* – *dvířko*

České kodifikační příručky registrují lexémy *dveře* i *dvířka* opět jako striktní pluralia. Přesto pro deminutivum uživatelé singulárové formy tvoří – zejména výrobci nábytku, sporáků a praček, tedy ve veřejné oficiální vážné komunikaci; u kuchyňského nábytku je tento postup účelný – umožňuje efektivně odlišit dvířka jednokřídlá a více-křídlá (zpětně vzato je s podivem, že se obdobná potřeba neprojevuje i v užívání nedeminutivní podoby slova):

Při objednání výplně společně s **dvířkem** se tato výplň ke **dvířku** příkládá samostatně bez vlepování (internet).

Nerezová skříň s **jedním křídlovým dvířkem** a policemi z nerez, umístění pantů levé nebo pravé, nosná konstrukce z jeklu, zadní a boční zakrytování (internet).

Čelní plochu lze vybírat ze 4 modelů dle variant úchytek v hraně a na **dvířku** (internet).

KALCIT – závěsná skříňka horní – **1 dvířko** (internet).

Dvířko na vestavnou myčku Semi Line DM-45/57. **Dvířko** je určeno pro myčky šíře 45 cm a s viditelným (přiznaným) ovládacím panelem. **Dvířko** je z laminované desky tl. 16 mm s ABS hranou 2 mm (internet).

2.4. Pluralia s relativně četnými nekodifikovanými tvary singulárovými – typ *prsíčka*

2.4.1. *Prsíčka* – *prsíčko*

Pro lexém *prsíčka* z pomezí substantiv párových a pomnožných registruje SSČ jen tvary plurálové, stejně jako další slovníky (s odkazem na jména pomnožná). IJP počítá u nedeminutivní formy *prsa* v paradigmatické tabulce jen s plurálem, v komentáři i se singulárem *prs(o)*, přičemž neutrum navrhuje hodnotit jako jev hovorový; pro deminutivum uvádí pouze paradigma plurálové. Opakovaně však zjišťujeme, že jazyková praxe singulárové tvary přináší – zejména ve sféře gastronomické:

Platí, že jedna křepelka, jedna porce, minimálně pak počítejme na osobu s jedním sthnem a **jedním prsíčkem** (ČNK, SYNv7).

Do misky dáme uvařené nudle, nasekanou jarní cibulku, sójové klíčky, maso z vývaru a zastřené vejce s **upečeným kachním prsíčkem**, nakrájeným na slabé plátky (ČNK, SYNv7).

Dámy si zas budou moci pochutnat na **kuřecím prsíčku** plněném čerstvým ovčím sýrem pocházejícím z místní farmy (ČNK, SYNv7).

Deminutivní singulárové tvary jsou funkční, systémové, nelze proti nim vznášet námitky. Rovněž potřeba základní nedeminutivní

formy slova v komunikační sféře medicínské (důležitost mamologické prevence) zbavuje pragmatické zátěže singulárové formy maskulina – a nejspíš i neutra.

SSČ

prsa, -ou s pomn. (3. -ům, 2., 6. -ou, 7. -y)

1. přední část hrudníku, hrud': vpadlá prsa; vypnout prsa; bít se v prsa, přen. uznávat svou vinu, kát se; sport. zvítězit (v běhu) o prsa těsně; plavat prsa (× /na/znak)
2. (ženské) prsy, poprsí 1, ňadra 2
3. zast. ob. plíce 1: byl slabý na prsa;
prsní příd.: prsní sval; prsní čaj na léčení průdušek ap.;
prsíčka, -ček s pomn. (6. -kách) zdrob.: husí prsíčka maso na prsní kosti

2.5. Singulárové tvary pluralií jako součást jazykových her

Sama existence řádu/pravidla je přirozenou podmínkou i záminkou k jeho narušení – řád tvoří přirozené pozadí pro vyniknutí anomálií. Gramatika tak otvírá jedno z polí jazykových her.

Dámy, přiložte **játro** na tělo pánů (internet).

Nový módní trend: tričko–netričko styl „holé **zádo**” (internet).

Sedím na poli s otevřeným **ústem** a беру vodu ze vzduchu (internet).

Vyvrácenou hlavu měl zakloněnou dozadu, dlouhý krk s podbradkem, v němž tančil obrovský ohryzek; házelo se chrupavčité **mluvidlo** v řídkém sádle (internet).

Víš, to už je **dějina** a má nádhernou muziku! [o Fr. Sinatrovi – pozn. M.V.] (internet).

3. Singularia tantum

Sémantické rysy lexémů vedoucí k limitovanému tvoření plurálových tvarů jsou méně vyhraněné, méně stabilní než u pluralií; souvisejí obvykle s jednou z lexíí polysémního lexému, jiné lexie mohou plurálové tvary tvořit. K singulariím se řadí kromě proprií obecné názvy jevů jedinečných – unika (*vesmír*), názvy jevů abstraktních/nemotných (*víra*), názvy hmot/mas – jména látková (*hořčík*, *láva*), názvy souborů – jména hromadná (*hmyz*, *kamení*); souhrnně názvy

jevů vzdorujících aritmetické kvantifikaci nebo ji nepředpokládajících. K tvoření plurálových tvarů dochází kdykoli, kdy je aritmetizace vhodná/potřebná. Tato okolnost nejlépe vyjadřuje relativitu příznaku *tantum* u singularií.

Tradičně se popisují plurálové tvary singularií s významem druhovým (*sladovnické ječmeny*) nebo s významem obvyklého množství (*tři cukry*). Kreativita je v tomto směru příznačná – mluvčí sahá po výrazových prostředcích pro efektivní dosažení komunikačního cíle za cenu nelexikalizovaných synekdoch a eliptických konstrukcí (typická je elize singulativa): *šest celých pepřů* ('kuliček pepře') : *směs pěti pepřů* ('druhů pepře'). Do pragmatické dimenze komunikace má dosah plurál s významem mimořádného množství a stratifikace (*vody se rozestoupily*). Výjimečnost některých plurálových tvarů pro běžného mluvčího pramení obvykle z jeho nezkušenosti s určitou sférou života, kde je pro angažované strukturace kvanta namístě. Plurálové tvary mohou tedy nést příznak profesní mluvy.

3.1. Méně obvyklé plurálové tvary singularií s významem druhovým – typ *ječmeny*

Vzhledem k tomu, že pravidelně sledujeme nerovnoměrnou distribuci gramatického čísla v řadách kohyponym, nelze říci, že by druhové členění bylo vkladem a striktním požadavkem oboru/profese: častěji jde o aspekt konkrétního textu (srov. dále *žuly* : *opuka*; *benzíny* : *nafta* – ačkoli o druhovém rozlišení nafty může mít ponětí i laik).

Od pískovce, čediče, různých druhů žul až po opuku a uhlí (ČNK, SYNv7).

Týkalo se to čtyř produktů **automobilových benzinů**, **leteckých petrolejů**, **nafty** a klíčových surovin pro etylenovou jednotku v Litvínově (ČNK, SYNv7).

Masiv je složen ze **svorů**, ruky a na východním okraji i ze **žul** (ČNK, SYNv7).

Proč můry, komáry a jiné **hmyzy** přitahuje světlo? A naopak šváby a škvory odpuzuje? (druhy nebo jednotliviny) (ČNK, SYNv7).

V současné době si keramik může vybrat z celé řady **hlín** (druhy) (ČNK, SYNv7).

Vždy mám nejméně **deset různých olivových olejů** nebo **deset různých pepřů**, to jsou takové ty základní věci (druhy) (ČNK, SYNv7).

Bezlepková dieta je racionální dieta a **zakázané mouky** se nahrazují sojovou moukou, rýžovou moukou nebo rýžovým škrobem, kukuřičnou moukou nebo kukuřičným škrobem, bramborovým škrobem, pohankou, prosem ve formě jáhel nebo mouky (druhy) (ČNK, SYNv7).

3.2. Výjimečné plurálové tvary singularií s významem druhovým – typ *vzduchy*

S frekvencí plurálových tvarů v poměru vyšším než 1 : 1000 tvarům singulariovým se objevují názvy látek, které obvykle druhově nečleníme nebo nesrovnáváme. Vázány jsou na komunikační sféru odbornou a mediální.

Je tady **jeden z nejčistších vzduchů** v České republice (ČNK, SYNv7).

Ke zvláštnostem chování **společenských hmyzů** patří i to, že se informují o tom, co jim škodí (ČNK, SYNv7).

Kvůli tomu, kde bydlí, dýchají **jeden z nešpinavějších vzduchů** v zemi (ČNK, SYNv7).

Speciální **plyny** se zase využívají jako **nosné plyny** pro metody při analýzách v oblasti ochrany **vod**, rozborech biologických odpadů, analýzách **půdních vzduchů** a podobně (ČNK, SYNv7).

3.3. Plurálové tvary singularií s významem počítané jednotliviny (distribučního množství)

Výlučnost dále ilustrovaných pojmenovacích modelů spočívá v jejich užití *ad hoc*, v jejich nelexikalizovanosti, v eliptičnosti konstrukcí stojících v pozadí. Pragmatická složka může ukazovat ke komunikační sféře běžné, odborné-profesionální, mediální či umělecké.

Mám tam buňky a mezi tím **ty vzduchy**. (internet; o mikroskopickém preparátu, vzduchy = ‚bubliny‘) (ČNK, SYNv7).

Stejně jako u primárních křemičitanů je uvnitř mezi třemi O₂ umístěnými na rovinné základně mírná prohlubeň a do ní se vmístit Si₄₊ tak, aby na uvedené **tři**

kyslíky mohl dosednout **čtvrtý kyslík**, vrcholový, a křemík se tak ocitl uprostřed mezi **čtyřmi kyslíky**, tvořícími čtyřstěn. Každý ze **tří kyslíků** na základně čtyřstěnu je zároveň společný pro sousední čtyřstěn (ČNK, SYNv7; kyslíky = atomy kyslíku).

Vymyslela jsem si techniku, při které skládám objekty z jednotlivých **kulatin** (ČNK, SYNv7; počítané jednotliviny, popř. i druhy – dřevo jasanu, olše, osiky)

Královský bujon, 600 ml vody, jedna mrkev, jedna cibule, jeden stonek řapíkatého celeru, jedna lžička vinného octa nebo citronové šťávy, hrst petrželky, **šest celých pepřů**. (ČNK, SYNv7; pepře = kuličky pepře).

Až bude **těch slam sto tisíc**, budu mít štrozok (ČNK, SYNv7; Ladislav Klíma – *Velký román*).

3.3. Plurálové tvary singularií s významem neobvyklého množství, množství látky vázaného na prostor (distribuce látky), stratifikace látky

Podle pragmatických souvislostí – motivů a efektů užití – tvoří konstrukce součástí textů sféry odborné (*tekuté písky*), sféry mediální (*v tratolištích krve*) či sféry umělecké (*mlhami obklopeni*).

Ostatní zůstali ležet na nástupišti **v tratolištích krve** zranění nebo mrtvi. (Množství vázané na prostor) (ČNK, SYNv7).

Nevěsta velice naříkala, ale div divoucí, jakmile se krokodýli s nevěstou dotkli vody, proud v řece se rozdělil, **vody se rozestoupily** a celá společnost sešla dolů po cestičce, která, jak se zdálo, vedla na dno řeky (ČNK, SYNv7).

Brzy z rána se z **mlh** vyloupily nehybné siluety telegrafních sloupů (ČNK, SYNv7).

Mlhavé vzduchy zrcadlí zlátnoucí střechu s kupou stromů (jak se špenátem řízek mdlý) a návěstí a dextrin k tomu a fonetický přepis ech... (ČNK, SYNv7).

A zajali synové Izraelští ženy Madianské i děti jejich; všecka hovada jejich, i **všecky dobytky** jejich, a **všecka zboží** jejich pobrali (ČNK, SYNv7).

8. Závěr

V tomto příspěvku jsem se pokusil porovnat obecná konstatování gramatických příruček o celých třídách slov (spjatých gramatiko-

-sémantickými znaky) s projevy konkrétních substantiv, jak je dokládají korpusy českých psaných textů.

Nejde o rozpor mezi oběma typy informací, ale o hledání způsobu, jakým srozumitelně vyjádřit specifika konkrétního lexému promítnutá do jeho paradigmatu. Jednou z cest je přídatná informace o potenciálnosti konkrétních tvarů substantiva, využitelná jak pro automatické revize, překlady či generování textů, tak pro orientaci mluvčích bez zkušeností mluvčího rodilého. U ilustračních substantiv naznačují i pravděpodobné důvody specifických projevů lexému.

Zkratky

- ČNK *Český národní korpus*. Praha: Ústav Českého národního korpusu, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. Online: <http://korpus.cz> (cit. 10.10.2019).
- ESČ *Encyklopedický slovník češtiny*. Online: <https://www.czechency.org> (cit. 10.10.2019).
- IJP *Internetová jazyková příručka*. Online: www.ujc.cas.cz (cit. 10.10.2019).
- SSČ Filipec Josef. *Slovník spisovné češtiny: česká slovníková databáze II*. Voznice: Leda, 1997, elektronická verze.
- SSJČ *Slovník spisovného jazyka českého*. Online: http://ujc.cas.cz/elektronicke-slovniky-a-zdroje/Slovník_spisovneho_jazyka_ceskeho.html (cit. 10.10.2019).
- syn v7 Hnátková M., Křen M., Procházka P., Skoumalová H., 2014, *The SYN-series corpora of written Czech*. In *Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'14)*. Reykjavík: ELRA, s. 160–164.

Literatura

- Kartotéka novočeského lexikálního archivu. Online: <https://psjc.ujc.cas.cz> (cit. 10.10.2019).
- Michalec V., Veselý V., 2016, *K významu substantiv s převahou plurálových tvarů*. „Slovo a slovesnost“ 77, s. 163–183.
- Panevová J., Ševčíková M., 2011, *Jak se počítají substantiva v češtině: Poznámky ke kategorii čísla*. „Slovo a slovesnost“ 72, s. 163–176.